

logika mora biti ispred ekonomske. Zato moramo učiti da smo prirodna bića, prihvatiti buduće generacije koje još nisu nama ravnopravni pravni subjekt itd. Konačno, još uvijek se na ovoj Zemlji mnogi narodi bore za ljudska prava, pa kako da se ona osiguraju prirodi? Ponovit ćemo ovdje našu staru tezu da je odnos prema prirodi refleksija odnosa unutar kulture. Nimalo ne dvojeci, Verbeek zaključuje da se u čovjekovu ponašanju nije ništa izmijenilo. Optužbe nam tu ne pomažu, nego uvođenje prirodnih uvjeta.

Analizirajući dramu života na našem planetu i značenje izrabljivanja i egoizma, Verbeeka ne zanimaju dijelovi već mu je interes usmjeren na razvoj cjeline. Kao biolog, respektira znanstvene spoznaje o evoluciji, zagovara realnost, prihvaćanje (makar i neomiljenih) činjenica i oslobađanje od iluzija u civilizacijskom razvoju. Sve to ne obećava raj, ali otvara evolucijske perspektive čovjeku i njegovoj kulturi. Sposobnosti čovjekova stvaranja su velike, ali mora biti svjestan da je podložan ograničenjima njemu neupitne evolucije. Homo sapiens se razvio u velikom luku evolucijskog ciklusa, koji ne može izmijeniti jer će i sam biti izmijenjen. Ostaje pitanje je li nekrofilno civilizacijsko ponašanje uistinu nepromjenjivo, pa hedonizam i materijalizam industrijske civilizacije treba kao takav prihvatiti i prepustiti im se — strategija identificiranja s agresorom — ili je nekrofilna ili podložna djelatnim ljudskim (kulturnim) zakonitostima koje nam omogućuju da korištenjem vlastite, prirodom dane inteligencije i razuma stvaramo i živimo sretniji život. Bez obzira na znanstvene spoznaje, druga je solucija prihvatljiva jer nosi klicu novog vremenitog optimizma.

Ivan Cifrić

Fritz Reusswig

LEBENSSTILE UND ÖKOLOGIE

Gesellschaftliche Pluralisierung und alltagsökologische Entwicklung unter besonderer Berücksichtigung des Energiebereichs

Institut für sozial-ökologische
Forschung, IKO — Verlag für
interkulturelle Kommunikation, Frankfurt,
1994, 274 str.

Reusswigova studija *Stilovi života i ekologija* nastala je u okviru istraživačkog projekta *Ekologija svakodnevice i tijekovi materijala*. Polazeći od izazovnih pitanja 80-ih godina — istraživanja stilova života kao problema nejednakosti i konzumerizma — autor povezuje problem stila života s ekološkim pitanjima, osobito onima iz svakodnevice. Posebno je treći dio studije bogat primjerima iz područja energetske potrošnje. Studija predstavlja sistematiziran i kritički pregled brojnih istraživanja. Time autor želi pridonijeti otvaranju novog područja socijalno-ekoloških istraživanja.

U proteklim su desetljećima ekološke posljedice interpretirane pretežno u kontekstu stanja industrijskog društva i načina proizvodnje a mnogo manje kao posljedice stanja u pojedinim industrijskim granama. Iako se, naravno, u teorijskom, povijesnom i spoznajnom smislu ne može negirati civilizacijski utjecaj, autor je mišljenja da je posljednjih godina u praktično-istraživačkom pogledu došlo do pomaka u ekološkom diskursu. Ta činjenica možda nagovještava i nova istraživačka područja u socijalnoekološkom diskursu. Naime, danas se sve više naglašava problem potrošnje i ponašanja u svakodnevnom konzumu u svezi sa stilovima života pojedinih socijalnih skupina. Ekološka svakodnevica premješta se od analize proizvodnje na svakodnevnu potrošnju, pa kriza društvenih prirodnih odnosa jasno oslikava povezanost materi-

jalne strane i socio-kulturne strane načina života u nekom društvu.

Ekološki su problemi industrijskog svijeta povezani sa stilovima života modernog društva, čiju osnovu predstavljaju individualitet, mobilitet i autonomija. To se vidi i u komparacijama »prvog« i »trećeg« svijeta, koje pokazuju da se kriza društvenih prirodnih odnosa pojavljuje kao »nova dimenzija međunarodnih socijalnih nejednakosti« (Becker, 1992:58),¹ a globaliziranje načina proizvodnje i širenje stila života industrijskog Zapada u nerazvijene zemlje dovelo bi do općeg kolapsa.

Zahtjevima da se u ime ekološke budućnosti odrekne sadašnjeg načina života nesumnjivo se otvaraju i pitanja: koje bi stilove života trebalo odbaciti, a koji su stilovi života »ekološki podnošljivi« a da istovremeno omogućuju slobodu, individualitet i identitet? Može se postaviti i pitanje koliko je za budućnost »siguran« danas aktualan koncept »održivog razvoja«?

Ova i slična pitanja pokazuju da se stilovi života i ekološka problematika nalaze u izvjesnoj »napetosti« (12). Naime, autor ukazuje na semantičke »napetosti« među njima. Stilovi života pripadaju semantičkom polju urbaniteta, luksuzne potrošnje, neslobode izbora itd., a semantičko polje »ekologije« povezano je s prirodom, jednostavnim životom i prirodoznanstveno utemeljenim »prisilama«. Iz toga slijede praktična pitanja i konstatacije: ako naš stil života dovodi do propadanja i razaranja životnih osnova, onda nam je potreban »ekološki razum« da odbacimo takav stil života kako bismo preživjeli; ali ako naš stil života nije »slučajan« niti samo iz nužde oblikovan društveni konstrukt nego izraz odluka moderne forme »dobrog življenja«, onda je ekološki motivirana promjena stila života vrlo razumna, ali istodobno povezana s vrlo neugodnim, pa i neočekivanim konfliktnim procesima. Zato je uistinu umjesno pitanje – koje postavljaju brojni autori – jesu li

»ekologija« (preživjeti) i stil života (dobro živjeti) nepomirljivi? Jednostavno živjeti umjesto »stila života« (Kiper, 1993:27)² ili pak blagostanje za sve (Sibum, 1994:14)³?

Autorova je teza da se ne može govoriti o »našem«, »zapadnom«, »modernom« stilu života, već treba polaziti od »pluraliteta modernih stilova života«, pri čemu se razlikuje »način života« od »stila života«. Način života oslikava stanje u nekom društvu, koje uzima u obzir »obrasce iz proizvodnje, potrošnje, političke regulacije i kulturalne definicije cijelog društva« (37). U trećem dijelu studije konkretizirana su ova pitanja na empirijskim istraživanjima iz područja energetike. Razlika između tradicionalnih istraživanja stilova života i njihovih determinanti i najnovijih shvaćanja u modernom društvu jest u tome što danas stil života ne postoji samo kao izraz (i razlika) socijalne moći nego i u ekološkom smislu. Upravo u drugom dijelu studije autor posvećuje pozornost pojmu »stil života« i njegovom ekološkom značenju (u odnosu na »način života«), pokazuje različite izvore i pojašnjava značajnije koncepte. Dva su najznačajnija izvora danas relevantna za probleme stila života u sociološkom smislu: istraživanja tržišta i konzuma povezana s istraživanjima socijalnih nejednakosti.

Studija je koncipirana u tri dijela: u prvom se razvija teza o diferenciranju načina života modernog društva i pluraliziranju stilova života; u drugom se pregledom različitih istraživanja elaborira koncept stila života (*Lebensstil-Konzept*) i njegovo ekološko značenje, a u trećem se na tom tragu iznose primjeri istraživanja iz područja energetike, pokazujući odnos

- 1 Becker, E. (1992). Ökologische Modernisierung der Entwicklungspolitik, *Prokla*, 86:47–60.
- 2 Kiper, M. (1993). Neue Lebensstil statt Ökohektik, *Politische Ökologie*, 31:25–27.
- 3 Sibum, D. (1994). Zwischen Mythen und wünschbaren Zukünften. Zur Diskussion über ökologisch nachhaltige Lebensstile, *Zukünfte* Nr. 8, 5/94:12–16.

između energije i stila života. Na kraju je priložena opsežna bibliografija korištene literature.

»Od singulara prema pluralu: razlike u modernim načinima života«, naslov je prvog dijela knjige. Stil života modernog čovjeka nije bez ekoloških posljedica niti je ekološki neutralan. Već više od 25 godina postavljaju se zahtjevi za njegovom promjenom, a njegove kritike i pokušaji nekih novih koncepcija postižu konjunkturu – osobito u okvirima »Sustainable Development«, »Right Livelihood« i »Neue Wohlstandsmodelle«. Ove promjene, sadržajna i tematska pomicanja u kontekstu ekološke problematike, Reusswig smatra prijelazom od singulara u plural pojma, a koji prijelaz ima sociostrukturne i sociokulturne uzroke. To je na primjer promjena vrijednosti, ali ne u smislu pomaka od materijalizma prema postmaterijalizmu, nego u smislu »specifičnog grupnog heterogeniziranja i pluraliziranja društvenih obrazaca vrijednosti« (15).

Na toj tezi Reusswig prikazuje moralno, socijalno i politički motiviranu prijašnju kritiku »zapadnog stila« života (od impulsa 1968) koja sadrži tri problemske točke: nejednak odnos između »prvog« i »trećeg« svijeta u predodžbi jednog svijeta; uloga prevelike potrošnje u »prvom« svijetu i ekološke posljedice zapadno-kapitalističkog stila života. Nositelji te kritike bili su dijelovi Crkve, kritički potrošači, kritički intelektualci i znanstvenici, ekološki i alternativni pokreti. Kao argumentacija navode se različite studije i konferencije.

Pod stilom života se 70-ih godina podrazumijevao razmjerno stabilan i duboko utemeljen obrazac individualnog ponašanja građana, razumljiv u odgovarajućim vrijednosnim orijentacijama. Njegova je opstojnost vezana uz društvene strukture proizvodnje i potrošnje te dominantni vrijednosni sustav (21). Diskusije su, s jedne strane, naglašavale položaj pojedinca, a s druge strane kritiku stila

života. Međutim, empirijska su istraživanja pokazala da vrijednosni sustavi postoje paralelno, te da nastaju »mješoviti tipovi« stilova života po kojima se ponaša preko 50% stanovnika, recimo, u Njemačkoj (35) i koji se pokazuju kao relativno stabilni vrijednosni tipovi. To omogućuje istraživačima argumentaciju teze o pluraliziranju načina života i diferenciranju kulturnih orijentacija. Pluralitet stilova života i vrijednosnih obrazaca nije izraz krize modernog društva već normalni društveni razvitak (Giddens).⁴ Kompleksnost i pluralitet označavaju prirodne odnose koji se reproduciraju i razvijaju, što je vrijedilo i za 70-e godine.

Zašto nije mijenjan stil života, autor objašnjava sintetičkom izrekom koja je tada vrijedila: naš stil života ne možemo mijenjati jednostavno zato jer »naš« stil života uopće ne postoji (36).

Drugi dio studije, pod naslovom *Koncept stila života i njegovo ekološko značenje* (40–131), tematizira (1) pozadinu koncepta stila života u sociologiji, (2) sociološka istraživanja stila života, (3) konzum kao sociokulturni proces, (4) koncept stila života u istraživanjima tržišta i konzuma, (5) pluralnost ekologije modernih stilova života i (6) socio-ekološku relevantnost koncepta stila života.

Unatoč konjunkturi koju je pojam »stil života« doživio 80-ih godina, osobito u sociologiji kulture u istraživanjima nejednakosti, pojam »stil života« star je otprilike toliko koliko i sama sociologija. Reusswig upozorava na klasike sociologije (Weber, Simmel, Veblen) koji su istraživali socijalne uvjete, forme izražavanja i posljedice individualnog života u moderni. Po njegovu mišljenju, njemački izraz *Lebensstil* jest »re-import« iz SAD-a, gdje je Weberov »stil vođenja života« (povezan s položajnom diferencijacijom, tj.

4 Giddens, A. (1992). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge.

predstavlja dimenziju socijalnih nejednakosti) prevođen najprije kao *Style of Life*, a onda kao *Lifestyle* (40–41).

U suvremenim diskusijama tri su bitna elementa u shvaćanju stila života: da nije samo izraz vidljivih socijalnih nejednakosti već simbolizira dio smisla života pa se odnosi na socijalni i psihički identitet ljudi; da su stilovi života forme razlikovanja među društvenim grupama koje dokumentiraju socijalne, moralne i kulturne diferencijacije u društvu; da stilovi života predstavljaju »plašt« (*Bezug*) unutarnjoj i vanjskoj prirodi koju simboliziraju (42).

Relevantan materijal za istraživanje stila života predstavlja niz empirijskih istraživanja (obrazovna ekspanzija, oblici porodice, država blagostanja, nova bijeda, moralne predodžbe itd.) koji pokazuje tri trenda: pluraliziranje socijalnog miljea, individualiziranje životnog položaja i šansi te razdvajanje (refleksivno oblikovanje vlastitog života) objektivnog životnog položaja od subjektivnih formi svijesti i mentaliteta (48–49).

Analizirajući sociologijska istraživanja stila života, Reusswig ih grupira u tri skupine, ovisno o osnovnim polazištima: (1) kao objektivno orijentirana ishodišta prikazuje istraživanja stilova života preko obrasca izdataka domaćinstva za potrošnju (Michael E. Sobel), preko prostornog rasporeda socijalnih grupa (Michael J. Weiss) i kao individualno oblikovanje životnog položaja (W. Zapf); (2) od subjektivno orijentiranih ishodišta navodi stil života kao socijalnopsihološki tip karaktere (Arnold Mitchell) i kao svakodnevnoestetsku shemu (Gerhard Schulze); (3) treću skupinu čine integrativna ishodišta (pristupi) kao što je shvaćanje stila života kao praktično klasnog habitusa (Pierre Bourdieu) ili kao preformativna ekspresivna nejednakost (Hartmut Lüdtke).

Empirijska istraživanja pokazuju da je došlo do promjene u profilu konzumenta. Na mjesto »starog konzumenta« (slojno ili klasnospecifično definirano, čije je po-

našanje u kupovini uvjetovao dohodak, obrazovanje i prestiž s prevladavanjem »ekološkog sljepila«), 80-ih je godina nastao »novi konzument« kao »multiopcionalni« potrošač. To je posljedica pluraliziranja različitih potrošačkih obrazaca i heterogeniziranja unutar njih (94). Potrošač je postao ekološki savjesniji. No, ekološko orijentiranje u potrošnji ne znači isključivanje hedonizma, već stvaranje različitih kombinacija ponašanja i kriterija u višeopcijskom društvu (*Multi-Options-Gesellschaft*).

Posebno su zanimljive tipologije (na temelju različitih istraživanja) koje pokazuju odnos između stila života, slike o sebi, predodžbe prirode itd. Sa sociokulturnim promjenama modernog društva mijenja se i stil (profil) potrošača: 50-ih i 60-ih godina dominira tradicionalno potrošačko orijentiranje; 70-ih i 80-ih nastaje druga faza (»novog konzumenta«) s euforijom blagostanja, ekscitativne potrošnje, individualiziranja itd. Treću fazu karakterizira (90-ih godina) mješavina nastala iz starih i novih vrijednosti, pa se tako može govoriti i o nastanku »umjerenog/skromnog konzumenta« umjesto »novog konzumenta« (123).

Nije moguće jednoznačno odgovoriti kako će se izraziti privredna kriza na pluralnu ekologiju modernih stilova života. Moguća su tek tipološko-heuristička konceptualiziranja: od pojačavanja ekologiziranja iz razvoja gospodarstva do ekologiziranja iz same ideje (123). Bez obzira na ove tendencije, koncept stila života relevantan je za socijalnoekološka istraživanja (128) jer omogućuje povezivanje ekološkog i socijalnog; jer omogućuje opisivanje specifičnosti grupa; jer stilovi života izražavaju strukturu identiteta i omogućavaju rekonstrukciju specifičnosti aktera u ekološkoj svakodnevici; jer stilovi života nisu samo fakticiteti već i misaoni konstrukti; jer stilovi života omogućavaju razvoj strategija za prevladavanje djelatnih prepreka itd.

U trećem dijelu studije, *Fallbeispiel Energie* (133–219), prikazana su različita istraživanja iz područja energetike, koja pokazuju utjecaj (povezanost) različitih socijalnih varijabli – kao što su individualni, socijalni i ekološki uvjeti (152) – na potrošnju različitih oblika energije. Reusswig na slučaju energetskog područja želi pokazati kako pluraliziranje i heterogeniziranje stilova života ima različite učinke na ekološko ponašanje.

Kritička analiza empirijskih istraživanja autoru također omogućuje grupiranje istraživanja u dvije skupine: ona koja polaze od objektivnih uvjeta i kriterija (Lutzenhiser/Hackett) te ona koja polaze od subjektivnih kriterija (Prosse/Wortmann). Empirijska istraživanja omogućuju različite tipologije svakodnevnog ekološkog ponašanja. Za svakog je istraživača ovaj dio veoma koristan, jer ne samo da dobiva pregled novijih istraživanja već i orijentaciju u tipologizaciji. Iako empirijska tipologizacija ne objašnjava sam problem, ona pokazuje neke bitne promjene u kriterijima ponašanja.

Iako nije baš jednostavno prikazati knjigu koja i sama predstavlja prikaz brojnih studija, nedvojbeno je činjenica da je njome ušteden golem trud drugim istraživačima na skupljanju i analizi dosad empirijski učinjenog i da je ponuđen koncept stila života (u kontekstu pluralnosti društva) kao pristup istraživanju ekološke problematike – svijesti i ponašanja u ekološkoj svakodnevici. Za razliku od brojnih istraživanja stila života u sociologiji, ovo je kritički prikaz mogućeg korištenja tog pojma u novom području i novim uvjetima modernog društva.

Reusswigova studija već po tematici predstavlja novinu u socijalnoekološkim istraživanjima, kakvih u nas još nema. U sociologiji istraživanje stilova života (teorijski i empirijski) seže do njezinih početaka, ali je novina ovoga povezanost s ekološkim ponašanjem. Reusswig pokazuje na primjerima istraživanja da je za eko-

loško ponašanje važan stil života, a njegova promjena sve je više vezana uz potrošnju, pa se i odnos prema različitim objektima u ekološkoj domeni istražuje preko ponašanja u potrošnji.

Stil života simbolizira i društvene nejednakosti pojedinca ili skupine, pa se istraživanja ekološkog ponašanja mogu povezati s problemom istraživanja nejednakosti. Promjene stila života povezane su sa sociokulturnim promjenama, osobito s društvenim vrijednostima, pa time ekološka svakodnevica dobiva nove utjecaje i dimenzije promijenjenih društvenih vrijednosti.

Važno je napomenuti da Reusswig razlikuje »način života« i »stil života«. Prvi se odnosi na neko društvo, a drugi na različitost življenja u njemu. Ne postoji jedan stil života, već pluralitet stilova unutar kojih – kao općeg obrasca ponašanja – opet nastaje heterogenizacija ponašanja vezana uz situacije ili različite objekte potrošnje. Zato ekološka osviještenost (svijest) i praktično ponašanje pokazuju diskrepancije.

Za našu situaciju u Hrvatskoj očita su dva problema. Prvi je problem istraživanje stilova života i njihovih obilježja, a drugi – povezanost stilova života i ponašanja u ekološkoj svakodnevici. Studija Fritza Reusswiga može biti poticaj za nova socijalnoekološka istraživanja u Hrvatskoj.

Ivan Cifrić